

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет психолого-педагогічний
Кафедра загальної та вікової психології

**КОНСУЛЬТАТИВНО-КОРЕКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАКТИЧНОГО
ПСИХОЛОГА З ПРОБЛЕМ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ**

Кваліфікаційна робота студентки

групи ЗППм-24-1

ступінь вищої освіти: другий (магістерський)

спеціальності 053 Психологія

Біданець Ольги Миколаївни

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Макаренко Н. М.

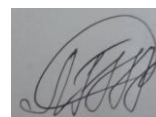
ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Біданець Ольга Миколаївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності.

Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ У КОНСУЛЬТАЦІЙНО-КОРЕКЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА	8
1.1 Психологічна теорія виховання як парадигма формування особистості..	8
1.2 Психологічні особливості батьківського виховання	15
1.3. Проблеми батьківського виховання як предмет консультаційно-корекційної роботи практичного психолога	20
Висновки до розділу 1	26
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ	28
2.1. Організація та хід емпіричного дослідження	28
2.2. Якісний та кількісний аналіз результатів дослідження	31
Висновки до розділу 2	42
РОЗДІЛ 3. КОНСУЛЬТАТИВНО-КОРЕКЦІЙНА РОБОТА ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК ПРЕДИКТОР ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ	44
3.1. Програма покращення якості батьківського виховання у ході консультативно-корекційної роботи психолога	44
3.2. Оцінка ефективності консультативно-корекційної роботи психолога з проблем батьківського виховання	50
Висновки до розділу 3	55
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	

Додаток А

Малюнки дітей

Додаток Б

Психологічні роздуми Біданець О.

ВСТУП

Трансформації сучасного суспільства, як ніколи, потребують активної, творчої і гармонійно розвиненої людини, яка ефективно функціонує в просторі власного буття. Динамічні зміни сьогодення, розширення полікультурного простору висувають по відношенню до особистості підвищені вимоги. Сучасна людина повинна бути обізнаною, володіти відповідними соціально-нормативними якостями, уміти налагоджувати власну життєдіяльність і стосунки з іншими. Реалізація цієї задачі вимагає впровадження ефективних виховних систем, які спрямовані на формування у дітей світогляду, певних цінностей та освоєння необхідних норм суспільного існування. Виховання дитини сприяє її цілісному та гармонійному розвитку, забезпечує процеси соціалізації, адаптації та входження у дві базові структури суспільства: виробництво суспільного продукту та відтворення суспільних відносин. Найголовнішим інститутом виховання дитини є сім'я, яка сприяє її фізичному, інтелектуальному та духовному зростанню, готує дитину до самостійного життя у соціумі. Проте родинне виховання нерідко носить деструктивний характер і виявляється у несприятливих для особистості наслідках. У зв'язку з цим перед науковою спільнотою стоїть задача комплексного дослідження проблеми виховання, як психолого-педагогічного феномену і виявлення ефективних засобів його психологічної корекції.

Теоретичний аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури по проблемі виховання засвідчує її міждисциплінарний характер. Її концептуальні основи закладено в працях відомих філософів Аристотеля, Платона, Ж. Ж. Руссо, Дж. Локка, Г. Спенсера, Г. Сковороди [6] та ін.; в роботах видатних педагогів Я. А. Коменського, Г. Песталоцці, М. Монтессорі, В. Сухомлинського, А. Макаренка та ін. [28]. Сучасний стан проблеми виховання характеризується підвищенням інтересу до питань гуманізації

розвитку дитини, що стимулює її аналіз з позиції психології. Виховання як психологічна проблема вивчається в різних аспектах і презентовано в дослідженнях Г. Костюка [18], С. Максименка [34], І. Беха [4], Н. Токаревої [41], М. Демченко [14], Т. Яблонської [45], О. Бондарчук [7], О. Вовчик – Блакитної [13] та ін.

Мета роботи полягає в теоретичному аналізі та емпіричному дослідженні консультативно-корекційної діяльності практичного психолога у вирішенні проблем батьківського виховання.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичне обґрунтування проблеми виховання у вітчизняній та зарубіжній психології.
2. Визначити основні характеристики та труднощі родинного виховання, як складного психологічного феномену.
3. Організувати та провести емпіричне дослідження із використанням валідного інструментарію на виявлення стилів та типів батьківського виховання.
4. Опрацювати емпіричні дані методами статистичного аналізу і зробити висновки щодо домінуючого виховного профілю в родині.
5. Розробити, впровадити і перевірити ефективність консультативно-корекційної програми оптимізації виховного процесу в сім'ї.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості батьківського виховання.

Предмет дослідження – батьківське виховання як напрямок консультативно-корекційної діяльності практичного психолога.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять основні положення теорій про психічний розвиток особистості (Г. Костюк, С. Максименко, М. Савчин, О. Власова, Н. Токарева та ін.); структуру, методи та технології родинного виховання (І. Бех, М. Демченко, Т. Яблонська, О. Бондарчук, С. Костюк та ін.).

Для вирішення поставлених задач було застосовано методи та методики:

- *теоретичного обґрунтування* (аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування тощо);
- *емпіричного дослідження* (проективна методика «Малюнок сім'ї»; методика дослідження ставлення батьків до виховання PARI (Є.Шефера, Р.Бела, адаптована Т.Нещерет); опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Століна);
- *статистичного аналізу*.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливостях їх використання в діяльності практичного психолога з метою забезпечення якісної консультативно-корекційної роботи при вирішенні проблем батьківського виховання. Отримані дані можна використати для наукових статей, методичних рекомендацій, як приклади для просвітницької роботи з батьківською аудиторією.

Організація і база дослідження. Дослідження пройшло у період жовтня 2024 - січня 2025 року на базі Маломихайлівського ліцею Криничанської селищної ради Дніпропетровської області (Дніпропетровська область, Кам'янський район, с.Маломихайлівка, в.Центральна, 17).

Апробація результатів дослідження. Теоретичний огляд проблеми батьківського виховання було представлено у виступі на тему «Консультативно-корекційна діяльність практичного психолога з проблем батьківського виховання» та тезах на Всеукраїнській науково-практичній конференції (з міжнародною участю) «Промоція ментального здоров'я надавачів психологічних послуг в умовах війни» (з нагоди 25-річчя кафедри практичної психології КДПУ) 24-26 квітня 2025 м.Кривий Ріг [5].

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, що містить 54 найменування. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок. Робота містить 2 таблиці, 8 рисунків.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ У КОНСУЛЬТАЦІЙНО-КОРЕКЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

1.1 Психологічна теорія виховання як парадигма формування особистості

Виховання є культурно-історичним феноменом та виступає предметом наукового аналізу психології, філософії, педагогіки, соціології. В контексті психології проблема виховання займала увагу вчених майже на протязі всього періоду існування науки. У кожній психологічній школі цей феномен описується різними дефініціями, які визначаються вихідними теоретико – методологічними позиціями авторів.

Психологічна теорія виховання як парадигма формування особистості розвивалась в різних наукових напрямках. Традиційними в даному питанні виступають біогенетичні і соціогенетичні концепції, що пояснюють детермінанти змін особистості в умовах виховного впливу. Представники біогенетичного напрямку (У. Макдауголл, Е.Кречмер та ін.) вважали, що людина як біологічна істота є природно визначеною, а тому мало піддається трансформаціям під впливом оточуючого середовища. В процесі індивідуального розвитку людина розкриває вроджені властивості, діє відповідно до програми інстинктивної поведінки [11; 35]. Соціогенетична концепція виступає своєрідним антиподом біогенетичній теорії. Фундатори цього напрямку (А.Бандура, К.Левін, Дж.Мід) відстоювали позицію абсолютної соціальної причинності розвитку, наголошуючи на тому, що всі психічні утворення з'являються в процесі життя під впливом соціальних умов і піддаються вихованню, починаючи з темпераменту і закінчуючи моральними почуттями і установками [49]. У

соціально-когнітивній теорії А. Бандури виховання розглядалось як процес формування навичок на основі спостереження за конативними моделями інших. Науковець вважав, що наслідування нормативної поведінки, орієнтація на ідеал, відтворення зразку та позитивне підкріплення виступають основними механізмами досягнення виховних цілей [52]. Ця теорія заклала наукові засади соціального впливу через цілеспрямовану виховну діяльність.

В зарубіжній психології проблема виховання розглядається опосередковано через особливості дитяче - батьківських стосунків. Головним чинником дитячого розвитку З. Фрейд вважав відносини між дитиною та матір'ю, які виступають першим і найважливішим джерелом задоволення базових потреб дитини. Зв'язки із матір'ю надають відчуття безпеки та захисту, що робить дитину відкритою до інших [51]. На думку З. Фрейда, травми дитинства, що є наслідком деструктивного спілкування з батьками в ранні роки, позначаються на психічному розвитку дитини і згодом проявляються характерними проблемами вже дорослої людини. Дитячі враження, форми родинної комунікації, настанови дорослих та ін. формують образ «Я» як внутрішню психологічну інстанцію, що забезпечуватиме процеси регуляції власної поведінки в майбутньому. К. Хорні вважала, що батьківська депривація, яка проявляється в агресії, ігноруванні чи висміюванні дитини, загрожує появі «базової тривоги», яка має всі шанси перерости у тривожність як стійку особистісну якість, що значно ускладнить життя людини в подальшому [54]. В теорії психоаналізу виховання вважається стихійним і залежним від відносин у родинному колі.

В теорії Е. Еріксона підкреслюється принципова роль сприятливого спілкування із близькими як умова повноцінного виховання і розвитку дитини [50]. Сім'я виступає чинником первинної соціалізації дитини, а наявність тісних та позитивних емоційних зв'язків з членами родини має

визначальне значення для успішного входження у різні соціальні групи та гармонійного перебування в них. Е. Еріксон вважав, що родинна інтеракція повинна ґрунтуватись на принципах чуйності, прив'язаності та толерантності; акумулювати базові норми та цінності під впливом яких відбувається цілісний особистісний розвиток дитини як члена суспільства. Батьки повинні з одного боку прищеплювати суспільні норми і цінності, з іншого – сприяти розвитку власного потенціалу, що складає сутність виховання.

В гуманістичній психології проблема виховання ґрунтується на принципах абсолютної любові до дитини. К. Роджерс [46] стверджував, що саме безумовна любов до дитини, незалежно від скоєних вчинків, виховує її як повноцінну особистість. Найважливішим фактором сімейного виховання К. Роджерс вважав прояв щирих почуттів, здатність приймати дитину такою, якою вона є, увага до її внутрішніх проблем. Батьки повинні поважити дитину, надавати свободу вибору, прищеплювати цінності, виховувати в ній самостійність та відповідальність. Лише гуманістично-центоване ставлення до дитини розкриває її здібності та сприяє її ефективному вихованню.

Засновник індивідуальної психології А. Адлер вважав, що виховання повинне бути спрямоване на подолання комплексу неповноцінності, який виникає у всіх внаслідок закономірностей фізичного розвитку. Звідси завдання батьків – навчити дітей позбутися відчуття меншовартості та підготувати їх до життя у суспільстві. А. Адлер фактично першим ініціював проблему стилів батьківського виховання, наприклад зауважуючи, що пустощі і нехтування дитиною, сприяють низькій самооцінці та зниженню у неї соціального інтересу, а потурання та вседозволеність призводить до розвитку неадекватних уявлень про себе та гіперболізації власних якостей [47].

Автор культурологічної теорії розвитку М. Мід вважала, що провідним фактором виховання дитини є родовий досвід, що відображає соціально-економічне та політичне становище сім'ї, її світогляд, релігійність, рівень освіти та матеріального добробуту. Під впливом зазначених умов відбувається процес інкультурації індивіда, тобто поступова інтеграція у культурне середовище, оволодіння його нормами, цінностями та законами, як основною задачею виховання [47].

В контексті сучасного психолого-педагогічного знання категорія «виховання» має широку систему тлумачень і розглядається як процес, результат і діяльність вихователя. На думку І. Бека, виховання є основою становлення людини, головною умовою формування гармонійно розвиненої особистості відповідно до ідеалів та цінностей людства. Воно ґрунтується на принципах гуманності, суспільної моралі, високої духовної культури та має особистісно-центрований характер [4, с. 37]. Виховання спрямоване до людської сутності і може бути зрозуміле лише у логіці її якісних змін. С. Максименко зауважує, що виховання - це процес зростання суб'єктності в людині, її самовизначення та самоствердження в соціокультурному середовищі [34, с. 78]. І. Бек зазначає, що завдяки вихованню відбувається передача культурно-історичного досвіду, знань, трудових умінь та навичок, здійснюється взаємодія поколінь [4]. Аксіоматичним положенням психології виховання є реалізація індивідуального підходу, як врахування психологічних особливостей дитини, її прагнень, характеру, темпераменту та здібностей; принципів єдності виховних впливів із життям, громадської спрямованості та орієнтації на позитивний зразок.

А. Дмитренко зауважує, що виховання виступає конкретно-історичним явищем, в якому тісним чином переплітаються соціально-економічні, політичні та індивідуально психологічні особливості суб'єктів взаємодії [16]. Механізм виховання зводиться до ціннісно-сміслової

співтрансформації суб'єктів виховного процесу (педагога, батьків і вихованців) в єдиному прагненні до змін. Ситуація виховання має діалогічний характер, коли зовнішня взаємодія є умовою становлення внутрішнього світу кожного з його суб'єктів. Його результати виражаються в рівні вихованості дитини, можливостях відтворювати засвоєний досвід, підготовленості до повноцінного життя в суспільстві, до свідомої та творчої діяльності. Найважливіший підсумок виховання – це всебічно і гармонійно розвинута особистість, яка готова і здатна до самозмін, самоорганізації та самовиховання. В процесі виховання формується внутрішня позиція дитини, її мотиваційна сфера, ідеали та система переконань, а поведінка набуває соціально - значущої спрямованості.

Як складний вид діяльності, виховання, по суті, є процесом управління індивідуальним розвитком дитини, організацією та стимуляцією різноманітної активності з оволодіння суспільним досвідом, способами творчої діяльності, соціальними та духовними відносинами. Р. Калениченко з цього приводу зазначає, що тільки через включення дитини в різноманітні види діяльності та стосунки можна здійснювати її дієве виховання [18]. В діяльнісній парадигмі виховання є процесом, що включає такі структурні елементи: суб'єкти (вихователь – вихованець), об'єкт (сфера потенційних виховних змін), ціль, засоби і результат [17].

Н. Токарева виховання визначає як «процес планомірного і цілеспрямованого впливу на свідомість і поведінку особистості з метою формування мотивів, інтересів, ідеалів, світогляду і установок» [41, с.106]. На відміну від соціалізації, яка може відбуватися в стихійній формі, виховання розглядається як свідомо і керована активність з метою прищеплення дитині ЗУН, розвитку необхідних властивостей якостей. Епіцентром виховання є дитина, яка під дією відповідного впливу набуває нових ознак, а саме: морально – ціннісної зрілості, сформованості

соціально значущих якостей, які в узагальненій формі відбивають систему її відносин до суспільства, іншого і самого себе [1].

Структурним елементом виховання є виховний вплив – це система цілеспрямованих дій, яка виникає в умовах спільної діяльності і орієнтована на зміни в когнітивній, поведінковій та афективній сфері вихованця [41, с.112]. Він поділяється на стимулюючий, через застосування дій заохочування, активізацію мотивації успіху та інгібуючий, що здійснюється через обмеження та покарання і пригнічує активність дитини. [12, с. 231 - 232]. Основними психологічними механізмами виховного впливу виступають: імітація, наслідування, переконання, навіювання, емоційне зараження, ідентифікація [11; 16; 41]. В якості суб'єктів виховання традиційно розглядають саму дитину, батьків та вчителів (рис 1.1)

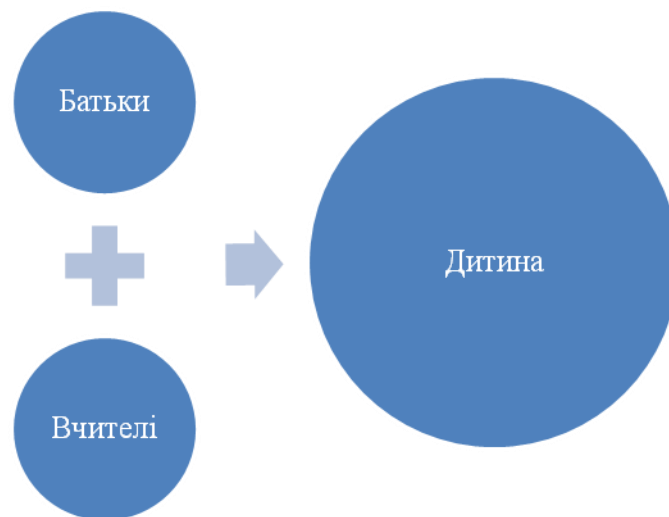

Рис. 1. 1. Суб'єкти виховання

Процес виховання є надзвичайно суперечливим та невизначеним, наприклад в порівнянні з навчанням. Його діалектичність розкривається у неспівпадіннях між бажаннями та досвідом дитини і вимогами з боку оточуючих. Розбіжності між індивідуально-психологічним та соціально –

нормативним є постійними і вимагають активного залучення усіх суб'єктів взаємодії. Процес інтеракції між дитиною і вихователем відбувається у відповідності до двох традиційних моделей: предметно орієнтованої, де дитина розглядається як об'єкт впливу і директивних вимог; особистісно-орієнтованої, в якій підкреслюється абсолютна цінність дитини та її безумовне прийняття [38]. Характеристики виховної взаємодії відображають ідею суб'єктності, орієнтацію на індивідуальність, спрямованість на розвиток та активізацію внутрішніх ресурсів вихованців. Посилюється увага до створення необхідних умов для здійснення цих процесів, необхідності впровадження ефективних методів та засобів.

Виховання відбувається постійно, як стихійно, що реалізується за рахунок механізмів імітації, навіювання або відтворення зразку, так і організовано через цілеспрямований вплив і використання дій роз'яснення, переконання, демонстрації прикладу тощо [30; 37]. Виховання, як свідомо діяльність передбачає виявлення психологічних закономірностей формування дитини як особистості, її діяльнісно-поведінкових характеристик; визначення специфіки виховного процесу на різних етапах онтогенезу; роботу із «важкими» дітьми та їх батьками. Вона є залежною від психологічних особливостей обох сторін і здійснюється за допомогою різних методів: словесних, наприклад бесіди; практичних (тренування, вправа та ін.); наочних (приклад, показ, ілюстрація, створення ситуацій) [25]. За формою виховного впливу виділяють методи стимуляції, заохочення, підкріплення, обмеження та покарання. Виховання відбувається із використанням різних засобів: прямих та опосередкованих; емоційних, когнітивних та поведінкових; словесних, наочних та реалізується в індивідуальній та групових формах. [31; 36]

Функція виховання належить різним інституціям до яких належить: сім'я, заклади освіти, позасімейні та позашкільні організації (клуби, секції, гуртки); засоби масової інформації та культури (телебачення, радіо,

мистецтво, друковані видання), які спільними зусиллями забезпечують становлення людини як справжньої особистості та члена суспільства.

Таким чином, виховання виступає складним явищем, в якому тісним чином переплітаються соціально-економічні, політичні та індивідуально психологічні особливості суб'єктів взаємодії. Воно ґрунтується на системі відповідних принципів та моделей, здійснюється у формі стихійного та цілеспрямованого впливу на особистість з метою сприяння її повноцінному розвитку; передбачає використання різних методів, засобів та форм.

1.2 Психологічні особливості батьківського виховання

Найголовнішим і первинним інститутом соціалізації та виховання дитини є сім'я. Роль сім'ї в житті людини важко переоцінити. Вона виступає, провідним чинником її особистісного розвитку, фактором цілісного та гармонійного формування особистості. Завдяки сім'ї дитина засвоює базові цінності, норми та установки, які дозволяють їй інтегруватися у суспільство і стати справжнім його членом [7]. Через родину дитина залучається до пізнання дійсності, розкриває свої здібності, вчиться боротися із труднощами, розуміти цей світ, іншого та самого себе. Н. Берегова зауважує, що модель сімейної поведінки виступає основою для розбудови власної життєвої траєкторії, умовою реалізації свого потенціалу в майбутньому [2, с. 13]. Як осередок духовної єдності та гармонізації, родина надає відчуття стабільності, впевненості та захисту, сприяє збереженню фізичного здоров'я та підвищенню психологічного благополуччя кожного її члена. Вона виступає ресурсом емоційної підтримки, джерелом задоволення потреб у любові та комфорті, створює передумови самоствердження, самореалізації та особистісного зростання дитини. У сім'ї як мікросередовищі закладаються основи світогляду

дитини, формуються та розвиваються здібності та характер. Однак у сім'ї, як виховного інституту є певні обмеження, оскільки вона може впливати на дитину виходячи з індивідуальних можливостей батьків, рівня їх інтелектуальної та культурної обізнаності та умов життя.

Головна функція сім'ї – це виховання дитини, що впливає на розвиток всієї її особистості: аксіологічну, когнітивну, емоційно – вольову та інші сфери. Сімейне виховання містить значний психолого-педагогічний потенціал і здійснюється в умовах дитячо-батьківських стосунків. Узагальнення інтерпретаційних категорій дозволяє дитячо-батьківські стосунки визначити як комплекс різноманітних зв'язків, ставлень, реакцій та почуттів, що є характерними для даної сім'ї [8].

Головна задача дитячо-батьківських стосунків – це виховання гармонійно розвиненої особистості, що володіє соціальними нормами та відносинами, базовими цінностями та переконаннями. На думку З. Ікуніної, стосунки дитини з батьками - це унікальна сукупність інтерактивних дій, що виражає взаємну готовність обох суб'єктів до певного типу взаємодії та налагодження спільної діяльності і супроводжується емоційними переживаннями різної модальності [17]. О. Вовчик-Блакитна, Н. Портницька підкреслюють, що на відміну від інших видів міжособистісних зв'язків, дитячо – батьківські стосунки вирізняються особливою міцністю, пріоритетністю та значенням; прагненням їх постійної підтримки та вдосконалення; узгодженістю основних устремлінь та дій [13; 32]. Їх продуктом виступає сформована особистість дитини, з розвиненими здібностями та набутими якостями, засвоєною системою ЗУН, які вона здобула в процесі виховання і які забезпечують її становлення як суб'єкта життєдіяльності.

Дитячо-батьківські стосунки - це особлива взаємодія в структурі сім'ї, що включає рольові відносини, стилі сімейного виховання, установки та цінності, а також характеризуються особливо значущим афективним

забарвленням [43]. Основними принципами цієї взаємодії є любов, взаєморозуміння, відповідальність, повага, співпраця, турбота та увага до проблем дитини. В ієрархії життєвих цінностей результати сімейного виховання, у вигляді сформованих якостей та переконань, займають домінуючі позиції і виявляють фундаментальну роль в процесах ефективної самореалізації дитини в майбутньому.

С. Кондратюк зауважує, що «дитячо-батьківські стосунки відіграють головну роль у формуванні особистості та поведінки дитини, сприяють її психологічному розвитку та мають довгостроковий позитивний ефект на життя» [20, с. 77]. Їх присутність і глобальне значення в житті дитини розкривається в пізнавально-розвивальній, комунікативно-регулятивній; ціннісно-смисловій; рекреаційній (духовна підтримка) та ін. функціях.

Психологічні критерії, за якими можна судити про психологічне благополуччя дитини в сім'ї виступає виражене переживання задоволення від стосунків в ній, відчуття, що її люблять і приймають, ставляться з повагою. Така емоційно - суб'єктивна оцінка породжує у дитини позитивну установку на себе, що веде до відчуття власної цінності та успішності. Тип ставлення до дитини являється найважливішим фактором виховання та розвитку «Я- концепції», чинником самодостатності та впевненості у своїх силах. Залежно від особливостей виховної діяльності та обстановки, яка складається в родині, формується, як зазначав К. Кравченко, і відповідний тип особистості дитини: лицемірний, злісний, пригнічений, або навпаки честолюбний, добродушний, сміливий [21].

Сімейне виховання – це особлива форма родинних стосунків, що функціонує як вплив на дитину з метою змін в її почуттях, поведінці, ставленнях тощо. Воно спрямоване на всебічний розвиток дитини, реалізується у відповідності до власної виховної системи, яка формується на основі особистого досвіду батьків, отриманого у своїх сім'ях.

Нерозвиненість батьківських почуттів може мати місце у людей, які самі в дитинстві відчували дефіцит родинного тепла і любові.

Родинне виховання – складна і відкрита система, яка розвивається під впливом біологічних (здоров'я членів сім'ї), соціальних, матеріальних (фінансова забезпеченість) та індивідуально-психологічних факторів; здійснюється в різноманітних типах та формах: громадянське, світське елітарне, релігійне, гуманітарне, морально-духовне, інтелектуальне виховання [28]. Великого значення у вихованні має сформована внутрішня позиція батьків, як усвідомлення основних виховних функцій; включає почуття відповідальності і позитивний приклад, що засвоюється та відтворюється дітьми.

В. Кротенко, І. Заставна зауважують, що виховання в родині насамперед, створюється з урахуванням стійких і емоційних взаємовідносин дітей та батьків, вирізняється певними стилістичними особливостями [23]. Стиль сімейного виховання виражає домінуючий поведінковий патерн між дорослими та дітьми, виявляється в особливостях контактів, єдності світогляду та змісту взаємопочуттів.

Г. Крайг [цит. за 6; 10] виділяє наступні стилі батьківського виховання за критерієм контролю та уваги. Авторитарний стиль відображає директивне відношення до дитини, ставлення до нього як до об'єкту впливу; характеризується високим контролем, неухильним виконанням своїх вимог. Стосунки холодні, віддалені, усунені. Діти при цьому замкнуті, боязкі та похмурі, зовні можуть демонструвати слухняність, проте внутрішньо чинити опір, бути навіюваними, тривожними, не надто наполегливими у досягненні своїх цілей [23].

При ліберальному (індиферентному) стилі, виховання відбувається як би хаотично і несистемно, без обмежень, на основі повної свободи та вседозволеності. Через обтяженість власними проблемами дорослі слабо контролюють дітей, практично не цікавляться їх справами. Як наслідок,

діти отримують надлишок свободи, стають недисциплінованими та свавільними, не визнають авторитету батьків.

Демократичний стиль вважається найбільш ефективним у виховному процесі. Стосунки носять доброзичливий та паритетний характер. Дорослі відкриті до спілкування, поважають дитину та враховують її позицію, гнучко реагують на зміни в її поведінці та допускають зміни своїх вимог. Спостерігається високий рівень комунікативної взаємозалежності, включеність дітей до обговорення сімейних проблем, готовність прийти на допомогу один одному. Діти в сім'ях з демократичним стилем мають виражену здатність до лідерства, вірять у себе, володіють самоконтролем, мають високу самооцінку і загалом вважаються більш соціально адаптованими та психологічно благополучними.

Відповідно до існуючих стилів науковці [14; 18; 22] виділяють характерні типи батьківської поведінки, які реалізуються в умовах виховного впливу, а саме:

- 1) суворий (відповідає авторитарному стилю) - характеризується тиском, настановами, директивністю вимог, підвищеним контролем;
- 2) пояснювальний (відповідає демократичному стилю) – батьки апелюють до свідомості дитини її критичного мислення; вдаються до словесного роз'яснення, вважаючи, що дитина здатна розуміти звернення;
- 3) ігноруючий (відповідає ліберальному стилю) – батьки не приймають активної участі у вихованні, не достатньо контролюють дітей;
- 4) автономний - батьки не нав'язують своїх думок, а дозволяють самостійно знайти вихід із ситуації, надають максимум свободи у виборі та ухваленні рішення, заохочують дитину за прояв цих якостей;
- 5) компромісний – як взаємопоступки з метою злагодження суперечностей;
- 6) розвиваючий - батьки прагнуть всебічного розвитку дитини та проявляють готовність її підтримати;

7) потураючий – батьки повністю орієнтовані на дитину, готові все зробити для забезпечення її фізіологічного та психологічного комфорту, її потреби та інтереси ставлять вище за свої.

С. Кондратюк підкреслює, що виховання в родині здійснюється як свідомим, так і несвідомим способом із залученням заохочення і покарання; включає механізми контролю, вимог та емоційної підтримки [20]. К. Щербакова, Г. Григоренко зауважують, що використання методів сімейного виховання на різних етапах онтогенезу передбачає врахування дорослими вікових особливостей дитини, її сенситивності до впливів, розвиток гностичних та афективних процесів, дій саморегуляції та управління поведінкою [40; 44]. Доречно здійснювати виховний вплив відповідно до змісту та умов провідної діяльності.

Таким чином, сімейне виховання – це особлива форма родинних стосунків, що функціонує як вплив на дитину з метою змін в її почуттях, поведінці, ставленнях і відбувається в формі стійких і емоційних зв'язків. Воно детермінується різними чинниками, де особливе місце займає сформована батьківська позиція, типи поведінки, або суб'єктивного ставлення і стиль виховання.

1.3 Проблеми батьківського виховання як предмет консультаційно-корекційної роботи практичного психолога.

Виховна діяльність у сім'ї, її зміст і результативність залежить від багатьох чинників, які можуть виявлятися як у позитивних, так і негативних проявах. Виховання в родині не завжди є ефективним і сприятливо позначається на розвитку дитини. Поряд із любов'ю та турботою про дитину може існувати агресивне та ігноруюче ставлення до неї, що виявляє дезінтеграційний характер виховного впливу. На думку Т. Яблонської найбільш суттєвий негативний вплив на виховання дітей

чинять складні і важкі стосунки в сім'ї, її несприятлива психологічна атмосфера [45]. Такий мікроклімат створює напруженість та дискомфортність існування, робить дитину особливо вразливою та деструктивно позначається на її розвитку та вихованні. Також потрібно зазначити про неблагополучні або маргінальні сім'ї, в яких може бути жорстоке, звинувачувальне та грубе ставлення до дитини, у вигляді психологічного тиску, крику або фізичних покарань [39].

На думку Р. Федоренко несприятливий вплив на виховання чинять крайні форми батьківської опіки [42]. Надмірна опіка (гіперопіка, гіперпротекція) як відображення хронічного «синдрому маленької дитини», виявляється у надмірному її захисті, жалості, зниженні рівня вимог тощо. Батьки фактично ігнорують дорослішання дітей, надмірно піклуються про них. Наслідком такого ставлення є несаможиттєвість та інфантильність дитини, безвідповідальність поведінки та низька мотивація досягнення успіху. «Тепличні умови» сприяють формуванню егоїзму та нездатності співпереживати іншим, долати життєві труднощі у критичній ситуації. Гіпопротекція, як «умовна бездіяльність» дорослих, коли вони не цікавляться проблемами дитини та здійснюють формальний контроль, також негативно впливають на її розвиток. Дитина стає свавільною, ігнорує обов'язки, може проявляти грубість та жорстокість до інших.

Л. Помиткіна, В. Злагодох та ін. вважають, що труднощі виховання в родині обумовлюються низькою компетентністю, недостатністю знань та уявлень батьків про виховання дітей на різних етапах онтогенезу [31]. Наприклад, метод переконання, що характерний для підлітків, є абсолютно недієвим для дитини раннього віку, виховання якої відбувається через емоційну стимуляцію та демонстрацію прикладу. Як наслідок фіксується невміння розуміти дитину, поява необґрунтованих вимог, застосування неадекватних методів покарання. При недостатній сформованості внутрішньої позиції батьки, зазвичай здійснюють виховання дітей «за

образом та подобою» свого дитинства, переносять ті методи впливу, які застосовували по відношенню до них. Такий досвід буває далеко не найкращим, але він трансформується дорослими з великою завзятістю, без зауважень негативних наслідків у вихованні.

Причинами помилок у вихованні, на думку М. Кушнерчук, може бути проекція батьків своїх небажаних якостей [24]. Наприклад, тривожні почуття, страх самотності переносяться на дитину і компенсуються за рахунок підвищеного контролю або опіки. Низька самооцінка дорослих або бажання бути авторитетом можуть провокувати нескінченні настанови та зауваження до дитини, як засоби підтримки та відчуття цінності власної особистості.

Несприятливий вплив на виховання також має і розрив між словом і ділом у поведінці батьків. Суперечливість виховної системи призводить до нечіткості її розуміння і невизначеності системи вимог. Як наслідок дитина не здатна розбудувати власну лінію поведінки та контролювати себе.

Т. Бессонова [3] досліджуючи проблеми сімейного виховання, зазначає про наступні його деструктивні типи: «відкидаючий» (ігнорування дитини); гіперсоціалізуючий (акцентуація на соціальних успіхах дитини); егоцентричний (дитина в центрі сімейного життя).

Спираючись на дослідження М. Демченко, К. Кравченко та ін., можна визначити суттєві ознаки дисгармонійних типів сімейного виховання, а саме [15; 21]:

- емоційне дистанціювання, відсутність взаємності;
- низький рівень згуртованості батьків та розбіжності у питаннях виховання дітей;
- розбіжності в системі вимог, нечіткість та непослідовність настанов;
- звуження сфери життєдіяльності дітей;

- гіперконтроль або гіпоконтроль, низький рівень батьківського моніторингу;
- неадекватна система заохочень та покарань;
- конфліктність родинного спілкування;
- недостатність чи надмірність задоволення потреб дитини.

Труднощі сімейного виховання є складною психолого- педагогічною проблемою і ініціюють необхідність спеціальної, цілеспрямованої консультаційно-корекційної роботи з батьками, що здійснюється практичним психологом. Консультаційно – корекційна діяльність психолога спрямована на оптимізацію виховної діяльності в родині, покращення стосунків і вдосконалення виховних стратегій.

Консультаційна діяльність практичного психолога в контексті батьківського виховання включає декілька ключових аспектів [53]:

1. **Інформаційна підтримка.** Психолог надає батькам актуальну інформацію про розвиток дітей, етапи виховання, особливості вікових криз та психологічні потреби дітей.
2. **Консультації.** Психолог проводить індивідуальні або групові консультації для батьків, де обговорюються конкретні проблеми виховання, методи взаємодії з дітьми, а також стратегії вирішення конфліктів.
3. **Навчання навичкам.** Психолог може навчати батьків ефективним комунікаційним навичкам, управлінню емоціями, а також навичкам активного слухання, що сприяє покращенню взаємодії в родині.
4. **Підтримка в кризових ситуаціях.** Психолог допомагає батькам впоратися зі стресом, пов'язаним із вихованням, а також надає підтримку в разі серйозних змін у житті сім'ї, таких як розлучення або втрати.

5. **Оцінка та діагностика.** У разі необхідності психолог може проводити оцінку психоемоційного стану дітей, що дозволяє виявити можливі проблеми і розробити індивідуальний план роботи з сім'єю.

Психологічна консультація батьків спрямована на [19; 31]:

- 1) виявлення проблеми;
- 2) обговорення загального стану дитини, а також характеру, ступеня та причин труднощів розвитку;
- 3) спільне розроблення системи конкретних заходів або спеціальної корекційної програми, що допомагає усунути проблеми виховання;
- 4) обговорення проблем батьків, їх ставлення до стилю та способів виховного впливу;
- 5) надання практичних рекомендацій.

Таким чином, консультаційна діяльність практичного психолога в батьківському вихованні спрямована на підтримку, навчання та розвиток навичок, які допомагають батькам виховувати здорових і щасливих дітей.

У випадках, коли виникають серйозні труднощі у стосунках між батьками і дітьми, психолог може здійснювати корекційну роботу, допомагаючи дорослим змінити свої підходи до виховання, впроваджуючи нові методи і стратегії. Психологічна корекція - це сукупність заходів, які спрямовані на усунення недоліків у сімейному вихованні за допомогою специфічних засобів та способів психологічного впливу [49]. Мета психологічної корекції у межах родинного виховання — це надання допомоги членам сім'ї у формуванні конструктивних взаємин із дитиною, вирішення труднощів спілкування, формування навичок підтримки стосунків, переорієнтація на інший стиль тощо. Психологічна інтервенція в процес виховання сприятиме повноцінному розвитку дітей, насамперед через створення гуманістичних, демократичних та підтримуючих відносин в родині.

До завдань психокорекції дитячо-батьківських відносин належить:

- вирішення проблем у сім'ї, зокрема труднощів у стосунках з дітьми;
- формування навичок співпраці з дитиною;
- визнання за дитиною права на власний вибір;
- регуляція поведінки дорослих;
- підвищення рівня обізнаності про методи, форми та засоби виховної діяльності;
- формування відповідальності та самостійності у реалізації виховних функцій;
- налагодження тісного емоційного зв'язку.

Впровадження психокорекційних технологій дозволить проаналізувати ситуацію сімейного виховання, визначити основні причини і труднощі, збудувати ефективну виховну стратегію.

На думку А. Гармана, виховна психокорекція як комплекс впливів, спрямована на гармонізацію особистісної структури та сімейних взаємин дитини із членами родини, включає чотири основних блоки [53]:

- гностичний, мета якого формування у дітей та їх батьків адекватного уявлення про свої особистісні особливості та змістовно-сміслові характеристики непорозумінь;
- конструктивний – проектування психокорекційного процесу;
- організаційний – практична реалізація психокорекційних завдань;
- комунікативний, спрямований на оптимізацію міжособистісних відносин.

Всередині кожного блоку виділено основні етапи: настановний, підготовчий, реконструктивний та закріплюючий. Для їх реалізації необхідний обов'язковий моніторинг родинних стосунків, підбір адекватних психотехнічних прийомів, аналіз і прогноз імовірних результатів.

Корекція дисфункцій виховання здійснюється за допомогою різних методів, прийомів та технік. Особливу ефективність в даному питанні виявляє когнітивно-поведінкова терапія [49], як розповсюджена практика

психологічної допомоги, спрямована на формування знань, вироблення прагматичного ставлення до проблем виховання. Даний метод дозволяє нівелювати когнітивні спотворення або установки, сформулювати нову виховну систему, закріпити необхідні навички тощо. Розширюється діапазон уявлень і можливості налагодження контакту із дитиною, виробляються нові, більш конструктивні способи реагування на труднощі спілкування. Достатньо популярним є і метод соціально-психологічного тренінгу, як активної форми психологічного впливу, яка спрямована на стимуляцію ефективної родинної взаємодії, формування компетентності батьків у вихованні, розвитку рефлексії власних дій [19]. Тренінг дитячо-батьківських стосунків може проводитись у формі сюжетно – рольової гри, дискусії, з включенням елементів психогімнастики тощо.

Таким чином, виховання є складним процесом, що нерідко протікає із значними ускладненнями і відповідно потребує залучення кваліфікованого спеціаліста. В даному контексті, діяльність психолога носить комплексний характер, здійснюється різними методами, засобами та техніками. Основна мета психолога, максимальне сприяння формуванню адекватних віку і особливостей дитини ефективних моделей виховання. Консультативно – корекційна діяльність практичного психолога повинна носити дитино - центрований характер та сприяти її цілісному та гармонійному розвитку.

Висновки до розділу I

Теоретичний аналіз проблеми виховання особистості виявив її особливу актуальність в умовах сьогодення. На сучасному етапі розвитку науки виховання розглядається як процес впливу на дитину з метою змін у різних сферах її психічної організації; як діяльність вихователів (батьків та вчителів); як результат, що проявляється на різних рівнях і сферах її

вихованості. Як складний процес і вид діяльності виховання здійснюється в умовах взаємодії, детермінується змістом, методами, засобами та технологіями виховання, виявляє залежності із індивідуально – психологічними та віковими особливостями суб'єктів спілкування.

Найголовнішим інститутом соціалізації та виховання дитини є сім'я, яка виступає головним чинником її особистісного розвитку, фактором цілісного та гармонійного формування особистості. В сім'ї дитина засвоює базові цінності, норми та установки, які дозволяють їй інтегруватися у суспільство і стати справжнім його членом. Головна функція сім'ї – це виховання дитини, що обумовлюється сформованістю батьківської позиції, особливостями виховної системи (мета – засоби – результат – контроль), стосунками в родині, типом батьківської поведінки і стилем виховного впливу. Виховання в родині не завжди є ефективним і сприятливо позначається на розвитку дитини. В процесі його здійснення виникають проблеми і труднощі, які вирішуються в умовах організації консультативно-корекційної діяльності практичного психолога.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

2.1. Організація та хід емпіричного дослідження

Наше емпіричне дослідження пройшло наступні етапи:

1. Теоретико-методологічний, на якому опрацьовувалася науково-психологічна література з специфіки консультативно-корекційної професійної діяльності психолога, стилів, проблем батьківського виховання, форм та методів впливу на покращення якості батьківського виховання.

2. Підготовчий, що складався з формування вибірки; підбору валідного діагностичного інструментарію, погодження з батьками участі досліджуваних у експерименті.

3. Емпіричний етап, на якому визначалася якість, стиль батьківського виховання, збиралася інформація щодо оцінки відношень «батьки-діти» з точки зору дітей, оброблялися результати, розроблялася просвітницька програма батьківського виховання.

4. Формувальний з упровадженням просвітницької програми та перевіркою її ефективності.

Дослідження пройшло у період жовтня 2024 - січня 2025 року на базі Маломихайлівського ліцею Криничанської селищної ради Дніпропетровської області (Дніпропетровська область, Кам'янський район, с. Маломихайлівка, в. Центральна, 17). Вибірка: 11 здобувачів освіти молодшого шкільного віку 1 року навчання, 6-7 років, та 4 року навчання, 9-10 років, 17 батьків.

Дослідження відповідало принципам добровільності, інформативності, конфіденційності.

Для діагностики було використано наступні методи та методики.

1.Спостереження. Воно відбувалося у процесі спілкування батьків і дітей, знайомства з умовами життя та навчання досліджуваних. Цей метод є ключовим інструментом у психологічних дослідженнях, тому що дозволяє фіксувати (у щоденнику спостережень) та аналізувати поведінку об'єктів у природних умовах. Він забезпечує безпосередність та багатовимірність даних, можливість одночасно вивчати різноманітні аспекти поведінки як батьків, так і дітей. Щоденник спостережень мав такий вигляд (дивись рис.).

Дата	Місце	Суб'єкти спостереження	Взаємодія «батьки-діти»	Психологічний аналіз
------	-------	------------------------	-------------------------	----------------------

Рис. Зразок щоденника спостережень за взаєминами батьків та дітей

2.Проективна методика «Малюнок сім'ї». Зазначена методика дозволяє діагностувати сімейні відносини, своє місце у родині, що є, зокрема, результатом, показником батьківського виховання. Дитині пропонується нескладна інструкція «Намалюй сім'ю», що вона робить у зручний для неї спосіб. Аналізується послідовність членів родини, просторове положення фігур, емоційна виразність малюнка, колір. Важливо звернути увагу на розмір зображення членів родини, як фактору значущості кожного для дитини. Особливо нас цікавив факт присутності всіх членів родини (зокрема, батьків), тому що відсутність його зображення може вказувати на конфлікти, негативні почуття, незначної ролі батька у життєдіяльності дитини.

Використання проективних методик дуже зручне та доречне у діагностиці дитини у молодшому шкільному віці. Методики дозволяють виявити приховані емоції, психоемоційний стан, які дитині ще важко виказати словами. Проективне малювання на задану тематику - це проекція

власних переживань на неструктуровані стимули, які дають можливість психологу заглибитися у внутрішній світ дитини, краще його зрозуміти.

3.Методика дослідження відношення батьків до виховання PARI (Є.Шефера, Р.Бела, адаптована Т.Нещерет) [26, с.620].

Методика дозволяє вивчити відношення батьків до виховання дитини. У методиці 115 тверджень, які потрібно оцінити у бланку опитувальника таким чином: А-повністю згоден (4 бали), а - майже згоден (3 бали), б - скоріше не згоден (2 бали), Б - повністю не згоден (1 бал). Кожен рядок відповідає відповідним критеріям (їх п'ять): відношення до сімейної ролі, ставлення до дитини, оптимальний емоційний контакт, надмірна емоційна дистанція з дитиною, надмірна концентрація на дитині. Також можна виділити (за сумою балів по 3,13,19,23 шкалі) рівень організації побуту сім'ї, наявність атмосфери для розвитку дитини (шкала 17), педагогічні аспекти виховання (шкали 5,11). Критерії деталізуються 23 шкалами (надмірне піклування, «жертвність» батьків, суворість батьків, роздратованість батьків, неухважність один до одного тощо). Набрані бали складаються: 20 балів - ознака виражена максимально (18-20 високі оцінки по шкалі), 5 - мінімально (8-5 - низькі показники по шкалі). Потім бали переводяться у стени.

4.Опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Столїна [27]. Питальник розроблено для діагностики емоційних станів та стилів батьківського виховання дітей. Питальник містить 61 твердження, з якими потрібно погодитися (1 бал) чи ні (0 балів). Потім за ключем підраховується кількість співпадінь за такими шкалами:

- «прийняття-неприйняття» (24-32 бали означають позитивне відношення до дитини; 0-8 балів - негативні почуття, відстороненість, роздратованість);

- «кооперація» (8-9 балів - щирий інтерес до дитини та його здібностей; 1-2 - свідчення незначної педагогічної ролі у вихованні дитини);
- «симбіоз» (6-7 балів - свідчення відсутності психологічної дистанції; 1-2 - показник малої турботи про дитину);
- «контроль» (5-6 балів свідчення переваги авторитарного стилю виховання; 1-2 бали - контроль практично відсутній);
- «відношення до невдач дитини» (6-7 балів відношення до дитини як до невдахи; 1-2 бали - показник віри у дитину).

Використання питальника для діагностики орієнтував нас на те, що потрібно враховувати: психологічне благополуччя батьків (емоційний стан, стреси), стиль виховання (чи відсутність виховного впливу взагалі), сімейну динаміку (відношення між батьками, наявність батька та матері, роль кожного у вихованні).

5.Результати діагностики було опрацьовано за допомогою первинної статистики.

2.2.Якісний та кількісний аналіз результатів дослідження

Наше дослідження проходило з вибіркою: 11 здобувачів освіти молодшого шкільного віку 1 року навчання, 6-7 років, та 4 року навчання, 9-10 років. Також досліджуваними були 17 батьків.

Слід зазначити, що всі родини, які приймали участь у нашому дослідженні - багатодітні (від 3-х до 9 дітей). Зважаючи на висунуту нами гіпотезу про провідну роль батька, стилю його виховання, впливу у

формуванні особистості дитини, умовно ми розділили досліджуваних на три групи.

Перша, де батько відіграє значну роль у формуванні дитини, впливаючи на цей процес фізично, емоційно та соціально. Він виступає рольовою моделлю (особливо для хлопців), допомагаючи їм розвивати мужність, впевненість, хазяйновитість, самостійність, відповідальність. Крім того, його участь у вихованні створює емоційну безпеку для дитини. Родин з такими батьками у нас 2 (дві).

Друга група - 3 (троє) батьків, які прийняли тільки участь у заплідненні мами дитини. Вони не приділяють увагу дитині взагалі. На це можливо вплинули такі фактори:

- наявні сімейні проблеми з жінкою (наприклад, розлучення);
- асоціальний спосіб життя (пияцтво, неробство);
- емоційні бар'єри (відсутність емоційного зв'язку з дитиною, роздратованість);
- рівень культури, освіти;
- інфантилізм (потреба самому шукати підтримки та догляду).

Третя група складається з 6 (шести) батьків, які з різних причин приймають участь у вихованні епізодично («заробітчанське сирітство», нова родина).

Доказом подібної класифікації стало спостереження за родинами, результати якого ми викладали у щоденнику. Психологічний аналіз конструктивного (перша група) та деструктивного (третя група) впливу на виховання дитини представлено у рис. 2.1.

Дата	Місце	Суб'єкти спостереження	Взаємодія «батьки-діти»	Психологічний аналіз
Вересень 2024	Освітній заклад, домашні умови	Родина І. (3 дітей): пасинок Д., син К., дочка Н. Батько - 50 років, одружився з дівчиною з дитиною, усиновив хлопця, другий хлопець та дівчина народилася у сумісному шлюбі.	Поведінка батька - зразок для Д., його слово у родині - закон. Він облаштував житло для родини, працює трактористом, приділяє увагу навчанню дітей (залучення репетиторів), привчає їх до праці. Дочка має гарну успішність, сини допомагають батькові на роботі у полі. Діти забезпечені матеріально. У родині дружні відношення, повага один до одного.	Авторитетний стиль виховання. Демонстрація позитивних патернів власної поведінки. Високі вимоги до дитини, емоційна підтримка у життєвих ситуаціях, розвиток соціальних навичок. Постійна турбота про благополуччя дітей. Увага формуванню самостійності (вмінню приймати рішення), впевненості у собі, самоконтролю, розсудливості. Актуалізація «чоловічих» рис характеру: сміливості, прагненню допомогти слабшому, здатність брати відповідальність на себе.
Грудень 2024	Освітній заклад, домашні умови	Родина С. (9 дітей). 8 дітей служба у справах дітей забрала з родини, 1 син проживає з ними. Долею дітей не цікавляться.	Матір та батько не приділяли ніякої уваги дітям. Батьки не п'ють, не курять, але не працюють, не хазяйнують. Живуть на виплати від держави, допомогу рідних, тимчасові заробітки. Взаємодія з останньою дитиною на рівні	Байдужий стиль виховання з елементами потурання. Відсутність уваги до життя дитини, підвищена роздратованість від її проблем, низький рівень емоційної підтримки. Ігнорування потреб дитини у розвитку, спілкуванні.

			«поснідав?» школі «Курей погодував?»	«у був?»	Відсутність кордонів у правилах поведінки. Поверхнєве примітивне спілкування. Емоційна відчуженість, зневага, що впливає на формування у дитини відчуття небажаності.
--	--	--	---	-------------	--

Рис.2.1. Фрагмент щоденника спостережень за стилями батьківського виховання.

Наведемо більш детальні приклади дитячо-батьківських стосунків у кожній з виокремлених груп.

Передача державою брата І. та сестри Л. з родини С. до місцевого ДБСТ (дитячий будинок сімейного типу), у якому створені надзвичайно сприятливі умови для життя та навчання, не мали відповідного ефекту. Незважаючи на зусилля мами-виховательки привити їм навички самообслуговування, залучити до читання книг з сімейної бібліотеки, дружніх відношень з іншими мешканцями «членами родини» (їх 12) на дитячому майданчику, у побуті, результат відсутній.

Брат з сестрою демонструють повну зневагу до оточення, освітнього закладу, здобуття освіти, можуть спеціально «справити нужду» у ліжку, відмовляються виконувати хатні обов'язки. Але при спілкуванні з психологом служби у справах дітей, якого спеціально запросили до родини, діти вели себе зовсім по-іншому: з задоволенням малювали, посміхалися, виконували всі умови. Після від'їзду психологині, неадекватна поведінка поновилася. Брат з сестрою не соромляться нагадувати мамі-виховательці

про свої права (жити у комфортних умовах) та її обов'язки (годувати, одягати їх).

Родина К. (третя група), де батько приймає епізодичну участь у вихованні - не перебуває у шлюбі, хоча зареєстрував дітей (2 сина та дочка) на своє прізвище. Потім він пішов від жінки, але продовжував забезпечувати дітей матеріально. Діти користуються пільгами батька (як учасника АТО). Дід, який жив з родиною жодного впливу на дітей не має. Діти не поважали старших, не допомагали по хазяйству, безвідповідально ставилися до навчання.

Коли батько повернувся доглядати за хворою матір'ю, один з синів К. перейшов жити до нього, змінився: став більш впевненим, слухняним, працьовитим. Беззаперечно слухається батька. У поведінці інших дітей нічого не змінилося.

Проведені спостереження переконали нас у необхідності більш глибоко вивчати можливості психологічного впливу на батьків з метою підсилити їх виховну роль у формуванні дитини.

Наступним кроком нашого дослідження був аналіз дитячих малюнків (дивись ДОДАТОК А).

Після інструкції «Намалюй сім'ю» ми не уточнювали саме значення слова «сім'я», фіксуючи у протоколі розмір малюнка, кількість членів родини, розміри зображених фігур, відстань між членами родини, наявність додаткових елементів (тварин, пейзажів, будівель, колір). Оцінювався загальний емоційний фон, охайність. Приклад протоколу було взято у збірнику Г.Нікіфорова (с.638), в узагальненому вигляді представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Узагальнений результат аналізу малюнків сім'ї.

Образ сім'ї				Тривожність, конфліктність, ворожість			
Зображення повної сім'ї	21%	Малюнок будинку, пейзажу, а не родини	8%	Темні кольори	18%	Відстань між фігурами	32%
Кольори, якість зображення	30%	Наявність додаткових елементів	34%	Ізоляція фігур, наявність бар'єрів	27%	Агресивність пози у зображенні	27%
Сприятливість сімейної атмосфери				Почуття неповноцінності			
Яскраві кольори	47%	Зображення всіх членів	21%	Відсутність автора малюнку	18%	Маленька фігура автора	18%
Близькість зображення	21%	Якісне, деталізоване зображення.	18%	Автор малює себе останнім	9%	Фігура автора на нижній частині малюнка	18%

Звісно, що враховувалися культура зображення, емоційний стан досліджуваних, особливості внутрішньо сімейних відношень, динамічність малювання, загальний зміст малюнка.

Очікувано, що діти з родин (хлопець Д.), де вихованню приділяється увага, на малюнку присутні і матір, і батько (зображений першим). Вони обидва великого розміру (свідчення значущості для дитини, відсутності домінування когось у родині), тримаються за руки (як показник дружніх відношень, тісних емоційних контактів), оточені зображеннями «сердечок».

Малюнок - займає практично весь аркуш - скоріше за все родина повноцінно спілкується зі світом. Зафіксована велика кількість деталей тіла

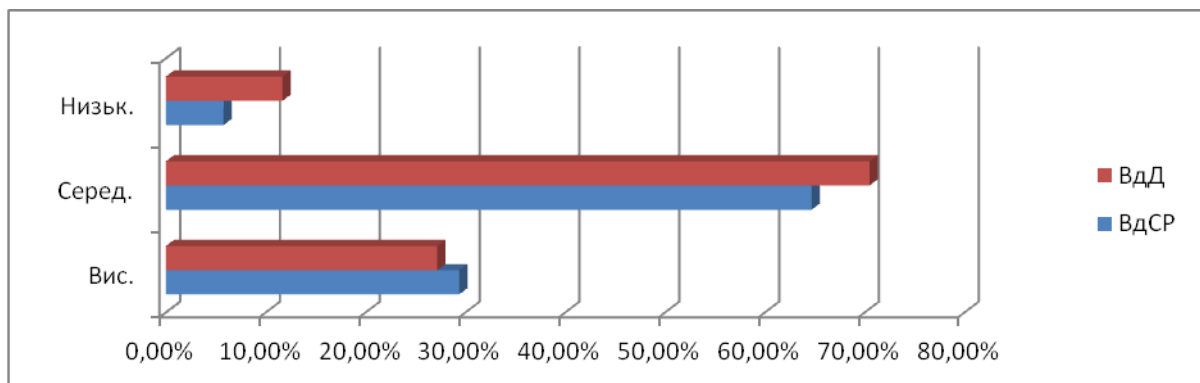
(очі з зіницями, брови, вуха, пальці), що можна пояснити позитивним ставленням до об'єктів малювання.

Самої дитини на малюнку немає. Відсутність автора зображення може свідчити як про провідну роль батьків у життєдіяльності дитини, так і про деяке почуття неповноцінності, складності з самовираженням, яке ще не сформувалося. Крім того, на малюнку не зображені сіблінги (показник відсутності емоційного контакту, наявності конкуренції). Кольори одягу батьків - блакитно-жовтого кольору, що говорить про патріотичне сприймання дійсності, а надписи «тато», «мама» - яскраві, різнокольорові, що може бути показником високого життєвого тону, оптимізму дитини. На уточнююче питання «Чому ти не зобразив себе?» дитина пояснила: «Я думав, що потрібно зобразити тільки тата та маму».

На рисунку хлопця В., мама якого залишила його на виховання батька (вони розлучилася) та бабусі, зображені непов'язані між собою елементи, у них важко визначити зміст. Малюнок нечіткий, заповнений деталями, різнокольоровий. Незважаючи на те, що дитина залишилася без уваги матері, вона зображена першою, зліва - свідчення її значущості. Але невеликий розмір фігури матері, відсутність деталей, неохайність зображення - показник відсутності емоційного зв'язку, порушення контактів. Батька зображено червоним кольором, схематично (без рук, ніг). Це може бути пов'язано з негативним ставленням до персонажу, наявності агресивності. У бесіді з дитиною було отримане таке пояснення - «батько кричить на мене, дратується коли на мене жаліються вчителі». Себе хлопець зобразив у останню чергу, невеликого розміру, демонструючи у такий спосіб тривожність, сором'язливість, незначущість ролі у родині. Бабуся на малюнку відсутня, тому що її роль полягає у виконанні виключно побутових функцій. Деталі на малюнку (фрагмент сонця, блакитного неба, українського прапора) є зрозумілою реакцією на очікування дитиною закінчення війни.

Значну кількість шкал, представлених у методиці PARI (дивись рис.2.2.) для визначення ставлення батьків до дітей, можна умовно розподілити на такі блоки:

- ставлення батьків до сімейної ролі;
- ставлення батьків до дитини (оптимальний емоційний контакт, надмірне емоційне дистанціювання з батьками, надмірна концентрація батьків на дитині).

Примітка: ВдД - відношення до дитини; ВдСР - відношення до сімейної ролі.

Рис.2.2. Результати діагностики батьків за методикою PARI (N=17).

До першого блоку можна віднести показники по таким шкалам: «відчуття самопожертви у ролі матері», «сімейні конфлікти», «надмірний авторитет батьків», «не включеність чоловіка у діла сім'ї», «домінування матері» (високі показники прояву у 5 (29,4%) опитаних; середні у 11 (64,7%), низькі у 1 особи (5,8%). Це пояснюємо тим, що у родині відношення до дитини скоріше за все залежить від взаємовідношень між чоловіком та жінкою, кількістю конфліктів у її присутності.

Якщо авторитет батьків надмірний, то у дитини може розвинутися інфантилізм. Невтручання батька у виховання, розвиток дитини, що ми спостерігаємо у 3 родин, залежить від статусу чоловіка, ймовірнішого копіювання ним поведінки власного батька, взаємовідношеннями з

дружиною, яка домінує у родині. Якщо дружина «домінує», то вона як би «придушує, пригнічує», нівелює роль чоловіка, тому у майбутньому дівчина з такої родини може просто «тягнути воза» всіх сімейних проблем на собі. У майбутньому можна припустити «копіювання» дитиною своїх шлюбних відносин за такою ж моделлю поведінки.

До другого блоку віднесемо показники по шкалам: «надмірна емоційна дистанція з дитиною», «розвиток активності дитини», «надмірна концентрація на дитині» (3 особи (27,2%) мають високі показники по цим шкалам; 12 (70,5%) - середні; 2 (11,7%) – низькі).

Надмірна емоційна відстороненість від дитини пояснюється нами сучасними умовами життя, які погіршилися останні п'ять років. Карантин, війна, соціальна ситуація сімей примушують батьків в першу чергу думати про матеріальне утримання дітей, а не про їх емоційне благополуччя. Тривала ізоляція, надмірне захоплення гаджетами призвели до того, що знизилася активність дитини у середовищі однолітків.

Майже відсутні можливості відвідувати гуртки, секції, подорожувати, повноцінно відпочивати у таборах. А надмірна концентрація на дитині у більшості пояснюється «батьківським інстинктом», за яким бажання безпеки та благополуччя для своєї дитини іноді набуває надмірних меж.

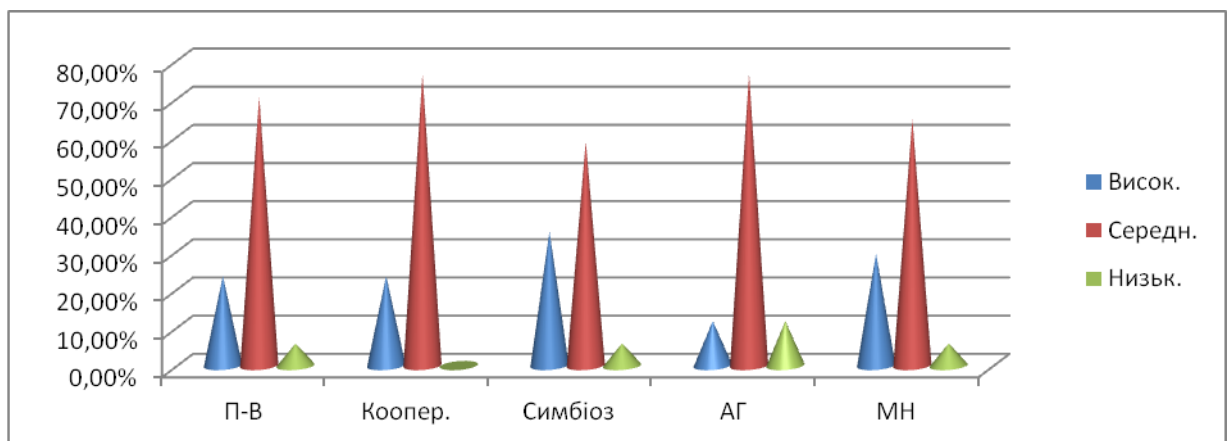
У кожній з опитаних родин показники по шкалам «надмірне піклування», «придушення волі», «надмірне втручання у світ дитини» різняться в залежності від мікроклімату. Зокрема, родина Д. демонструє низькі показники по цим шкалам (5-6 балів) саме тому, що приділяють достатню увагу розвитку дитини, не обмежують її надмірно від життєвих труднощів, але допомагають шукати шляхи їх додання. Діти спостерігали інтерес батьків до їх життя, відповідали слухняністю, повагою.

Родина К. (матір) проявила високий рівень (18 балів) прийняття на себе відповідальності за все, заради чого готова надмірно оберігати дочку та синів, терпіти їх нестерпну поведінку, обмежувати своє життя побутовими проблемами. Батько, який перебував постійно на заробітках, передав сімейну роль «голови» дружині.

У родині У. (низькі показники по двом шкалам, 5 балів) спостерігається байдужість до життя дитини, низька контактність, роздратованість, орієнтація на «заборонити», «обмежити», «не заважай, займайся своїми справами». Саме такі батьки, на наш погляд, потребують відповідної корекційно-розвивальної роботи психолога.

А.Варга зазначав, що відношення «дитина-батьки» (як система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових патернів, які прийняті у практиці спілкування з дитиною), дають можливість розуміння характеру дитини, її поведінки.

Діагностика за бланковою методикою визначення батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Століна дала результати, представлені на рисунку 2.3.

Примітка: П-В - прийняття - відторгнення; АГ - авторитарна гіперсоціалізація; МН - малий невдаха.

Рис. 2.3. Результати діагностики за методикою Варги-Століна (N=17).

Серед досліджуваних продемонстрували високі показники (вони свідчать про значну розвиненість аспектів батьківських відношень):

- по 4 особи (23,5%) - по шкалам «прийняття-відторгнення», «кооперація» тобто вони мають сформоване емоційне прийняття власних дітей, прагнуть співпрацювати з дитиною, щиро зацікавлені у її справах;
- 6 осіб (35,2%) - по шкалі «симбіоз», тобто вони прагнуть до зменшення відстані у своїх відношеннях з дітьми;
- 2 особи (11,7%) по шкалі «авторитарна гіперсоціалізація (контроль)» означає, що у таких батьків підвищена вимогливість до всього, що відбувається у житті дитини, вимагають слухняності, висувають жорсткі поведінкові обмеження. По шкалам «кооперація», «прийняття» та «симбіоз» у них низькі показники;
- 5 осіб (29,4%) по шкалі «відношення до невдач дитини (маленька невдаха)» демонструють певну іронічність до успіхів дитини, дещо знецінюють її переваги, успіхи.

Низькі показники (вони свідчать про слабку розвиненість цих аспектів):

- по 1 особі (5,8%) по шкалі «прийняття - відторгнення»; «симбіоз», «відношення до невдач». У цій родині дорослий дистанціюється від дитини, не поспішає захистити від неприємностей, не цікавиться динамікою її розвитку;
- 2 особи (11,7%) по шкалі «контроль».

Показовим у діагностиці відношень «батьки-діти» є високі бали по шкалі «кооперація» (та відповідно низькі по шкалам «симбіоз» та «контроль»). Це означає позитивно-емоційне відношення до дитини,

заохочення його самостійності, поміркований (а не завищений) контроль за його діями, адекватне сприймання його вікових та особистісних особливостей.

Компоненти батьківського ставлення до дітей (за А.Варгою) можна визначити у такий спосіб:

- когнітивний (шкали «прийняття-відторгнення»);
- емоційний (шкала «симбіоз»);
- поведінковий (шкала контроль»).

Саме на розвиток цих компонентів слід звернути увагу психологу у корекційній роботі.

Практичний психолог, який отримав інформацію про типи відношень «батьки-діти», може прогнозувати його найбільш ймовірніший подальший особистісний розвиток.

Висновки до розділу 2

Емпіричний етап дослідження пройшов у період жовтня 2024 - січня 2025 року на базі Маломихайлівського ліцею Криничанської селищної ради Дніпропетровської області (Дніпропетровська область, Кам'янський район, с.Маломихайлівка, в.Центральна, 17). Вибірка: 11 здобувачів освіти молодшого шкільного віку 1 року навчання, 6-7 років, та 4 року навчання, 9-10 років, 17 батьків.

Для діагностики було використано наступні методи та методики: спостереження; проективна методика «Малюнок сім'ї»; методика дослідження відношення батьків до виховання PARI (Є.Шефера, Р.Бела,

адаптована Т.Нещерет); опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Століна.

На початку дослідження ми висунули декілька припущень, одне з яких - про провідну роль батька, стилю його виховання, впливу у формуванні особистості дитини, та умовно розділили досліджуваних на три групи (активна участь, періодична, участь відсутня).

Методика дослідження відношення батьків до виховання PARI дала можливість проаналізувати показники по таким шкалам: «відчуття самопожертви у ролі матері», «сімейні конфлікти», «надмірний авторитет батьків», «не включеність чоловіка у діла сім'ї», «домінування матері» (високі показники прояву у 5 (29,4%) опитаних; середні у 11 (64,7%); низькі у 1 особи (5,8%).

До другого блоку віднесено показники по шкалам: «надмірна емоційна дистанція з дитиною», «розвиток активності дитини», «надмірна концентрація на дитині» (3 особи (27,2%) мають високі показники по цим шкалам; 12 осіб (70,5%) - середні; 2 особи (11,7%) – низькі).

Опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Століна визначив: по 4 особи (23,5%) - по шкалам «прийняття-відторгнення», «кооперація» тобто вони мають сформоване емоційне прийняття власних дітей, прагнуть співпрацювати з дитиною, щиро зацікавлені у її справах; 6 осіб (35,2%) - по шкалі «симбіоз», тобто вони прагнуть до зменшення відстані у своїх відношеннях з дітьми; 2 особи (11,7%) по шкалі «авторитарна гіперсоціалізація (контроль)» означає, що у таких батьків підвищена вимогливість до всього, що відбувається у житті дитини, вимагають слухняності, висувують жорсткі поведінкові обмеження. По шкалам «кооперація», «прийняття» та «симбіоз» у них низькі показники; 5 осіб (29,4%) по шкалі «відношення до невдач дитини (маленька невдаха)» демонструють певну іронічність до успіхів дитини, дещо знецінюють її переваги, успіхи.

РОЗДІЛ 3

КОНСУЛЬТАТИВНО-КОРЕКЦІЙНА РОБОТА ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК ПРЕДИКТОР ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Програма покращення якості батьківського виховання у ході консультативно-корекційної роботи психолога

Важливість роботи практичного психолога з батьками важко переоцінити з наступних причин:

- допомога фахівця-психолога підвищує психологічну компетентність батьків, чиє уявлення про стилі та особливості виховання зазвичай ґрунтується на життєвому досвіді та побутових знаннях;
- робота з батьками спонукає їх до активізації здібності самоосвіти щодо здорового способу життя, коректних внутрішньо сімейних стосунків, взаємодії з дитиною;
- активна залученість батьків до консультативної (корекційної) роботи дозволяє запобігати конфліктам, знижує ризики психотравмуючих факторів, укріплює довіру між членами родини;
- психологічна просвіта, консультації спонукають батьків більш тісно взаємодіяти зі школою, відчувати більшу соціально-психологічну відповідальність за власну дитину. Це, в свою чергу, посилює емоційну атмосферу у родині, а у дітей активізує відповідальність, самостійність, комунікабельність;

- співробітництво школи, психолога, батьків забезпечує стабільність, безперервність консультативної, корекційної роботи, а це, в свою чергу, створює сприятливі умови для повноцінного розвитку дитини.

Утім, при організації консультативно-корекційної роботи (особливо психологом-початківцем) виникають об'єктивні складності.

Психолог-початківець ще не сформував індивідуально-особистісний стиль, не перевіряв його дієвість на практиці. Просте поєднання технік та прийомів, запропонованих різними науковими школами - не досить ефективне. В першу чергу, психолог повинен усвідомити методологічні основи практики, постійно поновлювати наукові знання щодо особливостей роботи психіки, психічних явищ, своєрідності вікового онтогенезу, вимог до роботи з різними категоріями клієнтів. Тим більше, що кожна людина, яка звертається за допомогою - унікальна у своїх індивідуально-типологічних особливостях. Ніяка теоретична концепція, інтерпретації, що надаються у ключах методик, не здатні створити цілісну картину людини.

Наступна складність - низький рівень усвідомленості батьками проблеми, яка виникла у стосунках з дитиною. Оскільки процес консультування та корекції вимагає активної участі як батьків, так і психолога, питання вмотивованості батьків, зацікавленості, усвідомлення необхідності звернутися до фахівця, залучення його до самозмін у стосунках з дитиною - першочергове. На жаль, контингент батьків у селищі потребував додаткових роз'яснень, зусиль щодо роботи з психологом.

Батьки можуть звернутися до психолога з переконанням, що складності дитини - це проблеми, які вона не хоче вирішувати, виключаючи свої батьківські помилки, внутрішньо сімейні проблеми. Отримати універсальні поради для дитини (для вирішення її проблем) - основний мотив звернення до консультанта.

Окрім цього, батьки на початку консультативно-корекційної роботи представляли з себе пасивно-іронічну групу (сприймаючи психолога як представника «бла-бла-бла» професії). Можна припустити, що вони почували себе некомфортно та побоювалися, що спілкування з чужою людиною цей дискомфорт тільки поглибить.

Але процес консультування був спрямований нами в першу чергу на демонстрацію емпатії, розуміння, прийняття батька. Це, певним чином, підсилювало щирість виказувань, впевненість батьків у наявності власних прихованих ресурсів для подальшого вирішенні проблеми.

Наступним етапом було формування у клієнтів-батьків відповідальності за те, що відбувається з дитиною. Саме для цього була розроблена консультативно-корекційна програма оптимізації виховного процесу в сім'ї «Батьки та діти: назустріч розумінню».

Мета програми: підсилити рівень батьківської психологічної компетенції для гармонізації стосунків з дитиною.

Відповідно, розроблені такі завдання:

1. На основі отриманих на емпіричному етапі даних психодіагностичного дослідження розробити та упровадити програму консультативно-корекційної роботи.
2. Упровадити програму на формувальному етапі, залучити до участі у ній батьків, які мають психолого-педагогічні помилки у вихованні дитини.
3. Оцінити ефективність упровадженої програми на основі ретестування, спостереження, відгуків учасників.

Для участі у програмі було залучено 7 родин (1 батько та 6 матерів), які як приймають активну участь у вихованні дитини (1 особа), так і періодичну

(5 родин). 1 матір мала низькі показники по всім методикам на емпіричному етапі. З досліджуваними була проведена індивідуальна робота щодо важливості такої участі.

Програму імплементовано у безпечних умовах, у зручний для батьків час, у комфортних умовах при дотриманні таких принципів:

- єдності діагностики, консультування, корекції для правильного орієнтиру на вирішення проблем батьківського виховання;
- гуманістична спрямованість допомоги;
- особистісно-орієнтовна спрямованість допомоги батькам;
- гармонійного поєднання теоретичного та практичного навчання.

Програма складалася з таких блоків (дивись рис.3.1.)

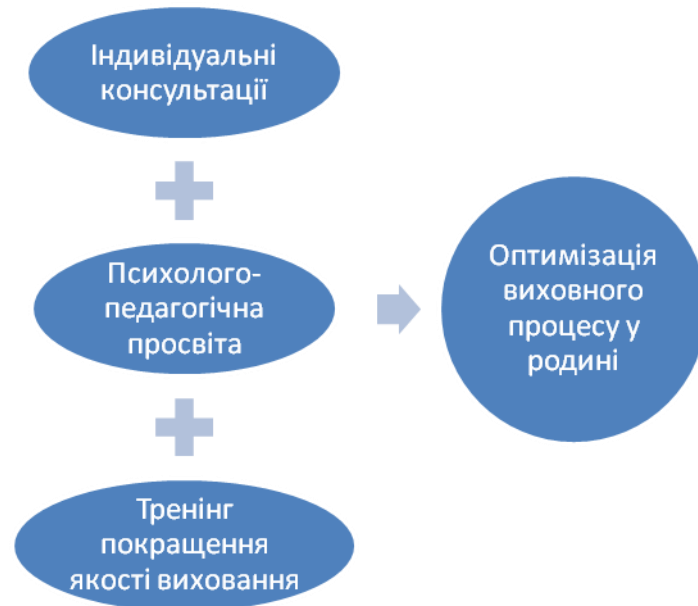

Рис.3.1. Структура програми оптимізації виховного впливу у родині

Індивідуальні консультації дозволяли в першу чергу встановити довірливі стосунки з учасниками програми. Відповідно, спілкування виходило на новий рівень щирості, відкритості, мотивації на пошук

сумісного рішення сімейних проблем. У ході консультування батьки знайомилися з характеристиками проблемних зон дитини, визначеними у процесі діагностики, разом з психологом шукали вирішення конкретних проблем їхньої дитини, що у майбутньому сприятиме запобіганню помилок у батьківському вихованні.

Психолого-педагогічна просвіта передбачала надання учасникам зрозумілої, доступної, цікавої інформації щодо:

- особливостей вікового розвитку дитини на певному етапі онтогенезу;
- важливості врахування соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності на кожному віковому етапі;
- вікової кризи та її впливу на розвиток дитини.

На даному етапі упроваджувалися знайомство з презентацією, міні-лекції, активне обговорення побаченого (почутого), обмін досвідом, рефлексування.

Під час тренінгу упроваджувалися елементи когнітивно-поведінкової терапії, ігрові техніки, аналіз та зміни стереотипів та ригідних моделей поведінки. Батькам пропонувалося відпрацювання навичок ефективного спілкування та слухання, практичні техніки заохочення та ефективного покарання, вирішувалися складні ситуації з поведінкою дитини (у конфліктних ситуаціях), формувалися вміння емоційного саморегулювання.

Проведено 11 занять з батьками, кожне тривалістю 90 хвилин (дивись таблицю 3.1.).

Таблиця 3.1.

Програма «Батьки та діти: назустріч розумінню».

Блок програми	Мета	Зміст
Організаційний	Зміцнення групи для подальшої ефективної роботи.	Заняття 1. Формування групи, мотивування, знайомство з правилами, умовами.
Просвітницький	Підвищення психолого-педагогічної компетенції батьків.	Заняття 2. Презентації «Дитина - молодший школяр. Що це означає». Послідуюче обговорення з психологом.
		Заняття 3. Міні-лекції «Кризи у житті людини», «Стилі виховання», «Конфлікт та шляхи його вирішення».
Практичний	Розвиток вмінь та формування навичок ефективної взаємодії з дитиною.	Заняття 4. Створення ментальних карт «Проблеми моєї дитини». «Шляхи вирішення батьками проблем дитини». Обговорення.
		Заняття 5. «Уважно слухаю-терпляче спілкуюся». Рольові ігри з розвитку навичок комунікації. «99 питань дитині замість звичайного «Як справи?»».
		Заняття 6. Ток-шоу по обміну досвідом «Як правильно заохочувати та як не травмувати покаранням». Знайомство з науковими дослідженнями цього питання.
		Заняття 7-8. «Перший раз у перший клас» - вирішення кейсів складних ситуацій у дитячій поведінці (з послідовним обговоренням).
		Заняття 9. «Чи можна заблукати у емоційній сфері?» Набуття навичок емоційної саморегуляції.
Консультаційний	Індивідуальна робота з досліджуваними батьками.	Заняття 10. Групова робота, майстер-клас «Розробка рекомендацій щодо стилів виховання» для батьків.
		За окремим планом.

Підсумковий	Оцінка проведеної роботи, рефлексія змін до та після участі у програмі.	Заняття 11. Рефлексування «Побував на тренінгу - що це змінило»? Сумісне чаювання з дітьми.
--------------------	---	--

Після упровадженої програми була перевірена її ефективність.

3.2. Оцінка ефективності консультативно-корекційної роботи психолога з проблем батьківського виховання

Упровадження програми та перевірка її ефективності дає можливості зробити наступні висновки.

Держава наділяє батьків повноваженнями суб'єктів виховання дитини рівноправними з освітнім закладом. Відповідно, ці обов'язки потребують сформованих знань та вмінь щодо виховання-навчання на кожному віковому етапі розвитку.

Діяльність практичного психолога у закладі спрямована у тому числі на роботу з батьками, які не готові до виконання своїх обов'язків у повному обсязі (зазвичай, з причин зайнятості, перекладення обов'язків на освітній заклад, низького рівня психолого-педагогічної компетентності).

Підвищення мотивації до набуття нових знань, підвищення компетентності може бути сформовано у момент, коли дитячо-батьківські стосунки стають надзвичайно проблемними.

Корисним та результативним стало на формувальному етапі - психологічне консультування батьків. Але батьки на нього приходили зі

скаргами на дитину, очікуваннями отримати «чарівну пораду», що вирішить питання миттєво. Батьки не рефлексували, не пробували оцінити свою поведінку та помилки у таких стосунках, постійно посилялися на відсутність часу, не соромилися виказувати недовіру до психолога, небажання вирішувати сімейні проблеми зі сторонньою людиною. Утім, на консультаціях батьки зізнавалися, що позитивна оцінка дитиною шкільного психолога вагомо вплинула на їх бажання зустрітися.

Надзвичайно складним для них була сумісна з психологом робота щодо виокремлення проблеми, формування запиту, аналізу причин порушення поведінки дитиною.

У ході консультативної роботи нам вдалося активізувати:

- когнітивний аспект батьківської грамотності (потребу враховувати поведінку дитини, свої вчинки, рефлексувати, покращити комунікацію);
- діагностичний аспект, який дозволив ознайомити батьків з конкретними фактами дитячо-батьківських стосунків);
- емоційний аспект, що дозволить використовувати емоційну саморегуляцію, покращить сприймання стану дитини, посилить теплоту стосунків;
- поведінковий аспект, який передбачав зміну неефективних видів заохочення, покарання, застосування тільки авторитарного стилю, гіперопіки, гіпоопіки тощо.

У результаті упровадження програми, консультування, спостерігали:

- особистісну готовність до змін дитячо-батьківських стосунків;
- зацікавленість у виокремленні та розумінні мотивів вчинків дитини;
- потребу у змінах власного стилю, методів виховання;

- бажання спілкуватися з дитиною з врахуванням її вікових особливостей.

Бесіда з досліджуваними дала можливість отримати таку інформацію.

Досліджувана 1. *«Ніколи не думала про те, що врахування віку має таке значення. Здавалося, що таке - молодший школяр? Дитина. Але ця дитина також має проблеми, страждає від них, потребує допомоги».*

Досліджувана 2. *«Дуже люблю сина. Але вважала раніше, що його потрібно виховувати справжнім чоловіком: міцним, впевненим у собі, навіть жорстоким. На заняттях навчилася спілкуватися з дитиною по-новому, що допоможе зробити наші стосунки більш людськими».*

Досліджувана 3. *«Знання про конфліктні стосунки можна застосовувати не тільки у стосунках з дитиною, а взагалі всюди - на роботі, з чоловіком. А вправи по саморегуляції допоможуть знизити кількість таких конфліктів».*

Досліджувана 4. *«Раніше школа тільки інформувала, вимагала, констатувала недоліки. А ця програма передбачала цікаві активні форми роботи, які «відкривали очі» на звичайні речі. Сподобався обмін досвідом, кожному було щось розказати, а тим, хто не мав позитивного досвіду - було соромно».*

На останньому занятті батьки запропонували відкрити батьківський клуб для подальшого спілкування, обміну досвідом, аналізу помилок, а також створити сайт для отримання нової інформації.

Результати ре-тестової перевірки за методикою PARI, яка дозволяє оцінити ставлення батьків до сімейних ролей (СдСР); до дитини (СД) представлено на рис. 3.2.

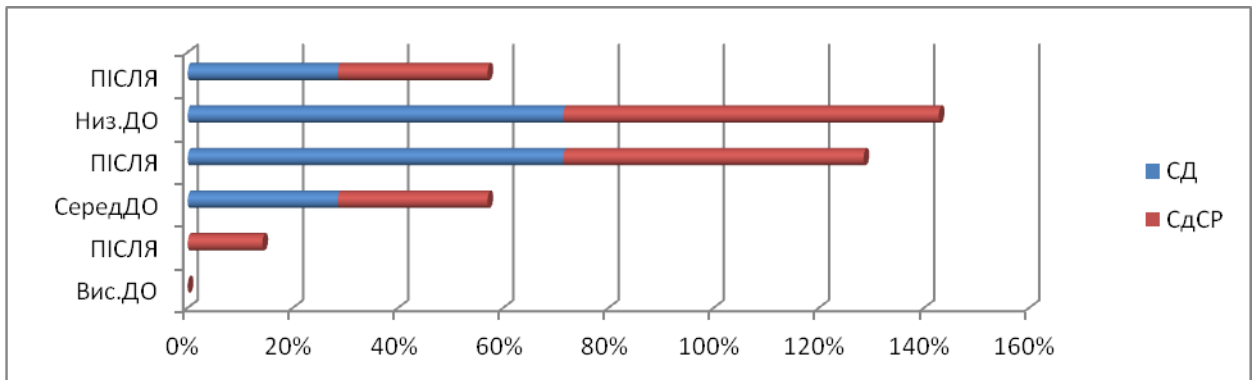

Рис. 3.2. Динаміка змін (за методикою PARI)

До участі у програмі високого рівня ставлення до дитини та своєї ролі не спостерігалось, після участі підвищилось усвідомлення своєї ролі до високого у 1 учасниці (14,2%). Середній рівень ставлення до дитини демонструвало 2 учасниці (48,4%), стало 5 (71,4%), показники усвідомлення своєї ролі збільшилися на цьому рівні на 50%. Зменшилася на 42% кількість учасників з низьким рівнем ставлення до дитини, усвідомлення своєї ролі.

Отримані показники (хоча і на невеликій вибірці зацікавлених учасників) свідчать про зміщення результатів до вибору більш оптимальних моделей поведінки, покращення емоційних стосунків з дитиною (зміцнення контакту, зниження конфліктності, авторитарності у вихованні, роздратованості, а також на більш збалансоване сприймання сімейної ролі). Найбільш зросли показники по шкалах «зниження надмірної емоційної дистанції», «зниження напруги та конфліктності».

Дані у поєднанні з результатами бесіди та спостереження переконують у наявності прогресу у дитячо-батьківських стосунках.

Утім, зміна показників не означає стабільність прояву, сталість. Постійний моніторинг, супровід таких родин, підтримка загальмують послаблення (чи зникнення) показників.

Відбулися зміни у показниках методики Варги-Століна (див. рис.3.3.)

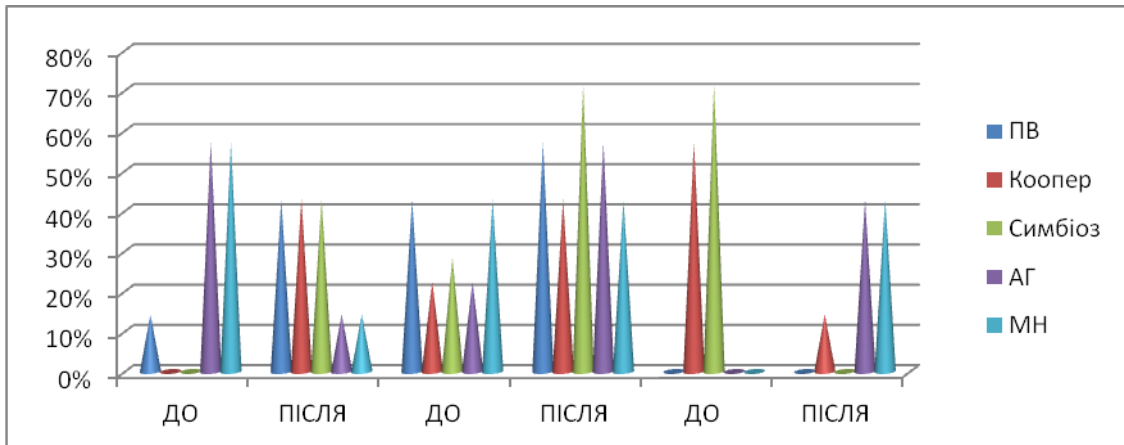

Рис.3.3. Динаміка змін за методикою Варги-Століна

Так, збільшилися показники по шкалі високого рівня «прийняття своєї дитини» (з 14% до 43%); відповідно показники «відторгнення» зменшилися. Це може свідчити про більш тепле ставлення до своєї дитини, пробудження емпатії, зменшення кількості негативних реакцій на її вчинки.

На 43% зросла потреба у «кооперації», співпраці з дитиною, низький рівень продемонстрував 1 досліджуваний (14%), до експерименту таких було 4 (57,1%). Такі показники, на нашу думку, сприятимуть формуванню партнерських стосунків, більш довірливій взаємодії, появі інтересу до життя дитини.

Зросла потреба більш тісного контакту з дитиною, «симбіозу» (на 42,8%). Зменшилася кількість (на 33 %) тих, хто надавав перевагу суворому контролю за життям дитини. Тобто, батьки будуть прагнути більш турбуватися, задовольняти потреби дитини, на які раніше не звертали увагу. Але з'явилося 3 досліджуваних, які вирішили, що контроль за дитиною, її навчанням, поведінкою потрібно посилити. Можливо, досвід отриманий на тренінгу та консультаціях, підсилив батьківську тривогу за безпеку дитини, можливо - це прояв недовіри до дитини, яка зростає та все ще потребує батьківської уваги, а можливо потреба зберегти свою провідну роль у житті дитини.

Утім, оптимальним вважається збалансований середній рівень контролю, у процесі експерименту - він зріс з 28% до 71%.

«Маленькою невдахою» вважало свою дитину 57,1% учасниць, залишилося тільки один батько, який не зміг пригадати жодного успіху дочки. Інші показали показники середнього та низького рівня.

Аналіз малюнків ми залишаємо на більш відтермінований час, щоб можна було спостерігати динаміку змін у дитячо-батьківських стосунках, які сприймає (чи не сприймає) дитина.

У ході експериментального дослідження ми вели (у довільній формі) щоденник спостережень за учасниками дослідження, динамікою їх ставлення до дітей, змінами, які відбувалися з дитиною. Отримані дані аналізувалися з позицій існуючих науково-психологічних теорій з метою поглиблення власного науково-психологічного рівня (дивись Додаток Б).

Зрозуміло, що умови війни, нестабільність життя, своєрідність сільського контингенту можуть впливати на процес побудови конструктивних дитячо-батьківських стосунків, але ми плануємо постійно упроваджувати набутий досвід у подальшу діяльність для вирішення цієї важливої психолого-педагогічної проблеми.

Висновки до розділу 3

Надзвичайно важлива діяльність практичного психолога з батьками. Але вона має певні об'єктивні складності. Психолог-початківець ще не сформував індивідуально-особистісний стиль, не перевіряв його дієвість на практиці, а у батьків - низький рівень усвідомленості проблеми, яка виникла

у стосунках з дитиною та відсутня потреба звертатися за кваліфікаційною допомогою.

Відповідно, була розроблена консультативно-корекційна програма оптимізації виховного процесу в сім'ї «Батьки та діти: назустріч розумінню».

Мета програми: підсилити рівень батьківської психологічної компетенції для гармонізації стосунків з дитиною.

Для участі у програмі було залучено 7 родин (1 батько та 6 матерів), які приймають як активну участь у вихованні дитини (1 особа), так і періодичну (5 родин). 1 матір мала низькі показники по всім методикам на емпіричному етапі. З досліджуваними була проведена індивідуальна робота щодо важливості такої участі.

Програма складалася з психоедукації, індивідуального консультування, практичних занять з послідуною рефлексією. Проведено 11 занять з батьками, кожне тривалістю 90 хвилин. Ефективність індивідуально-консультативної роботи доведена у ході спостереження, бесід, ре-тестової перевірки учасників. Підвищився рівень батьківської компетентності, покращилося емоційне ставлення до дитини, зменшилася дистанція у дитячо-батьківських стосунках. Зросла потреба у сумісній діяльності, контроль за дитиною вийшов на середній рівень.

Заплановано проводити послідууючий моніторинг досліджуваних з метою збереження оптимального рівня дитячо-батьківських стосунків.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено теоретичне обґрунтування проблеми виховання у вітчизняній та зарубіжній психології. Визначено основні характеристики та труднощі родинного виховання, як складного психологічного феномену. Кваліфікаційна робота присвячена проблемі виховання підростаючого покоління, яка особливо гостро постала в умовах суспільних трансформацій і реформи освіти. В першому розділі магістерської роботи представлено теоретичний аналіз виховання як психолого-педагогічного феномену, розглянуто його характеристики, чинники, методи та засоби реалізації. Виявляється специфіка батьківського виховання, що обумовлюється сформованістю позиції дорослих, особливостями виховної системи сім'ї (мета – засоби – результат – контроль), стосунками в родині, типом батьківської поведінки і стилем виховного впливу. Розглянуто основні причини труднощів та типи дисгармонійного виховання в родині. Підкреслюється необхідність психологічної інтервенції у вирішення проблем батьківського виховання, що посилює роль консультативно-корекційної діяльності практичного психолога у даному питанні.

2. Організовано та проведено емпіричне дослідження із використанням валідного інструментарію на виявлення стилів та типів батьківського виховання. Отримані результати опрацьовано методами статистичного аналізу і зроблено висновки щодо домінуючого виховного профілю в родині.

Дослідження пройшло у період жовтня 2024 - січня 2025 року на базі Маломихайлівського ліцею Криничанської селищної ради Дніпропетровської області (Дніпропетровська область, Кам'янський район, с.Маломихайлівка). Вибірка: 11 здобувачів освіти молодшого шкільного віку 1 року навчання, 6-7 років, та 4 року навчання, 9-10 років, 17 батьків.

У ході дослідження використано:

Спостереження. Воно відбувалося у процесі спілкування батьків і дітей, знайомства з умовами життя та навчання досліджуваних, результати фіксувалися у протоколі. За результатами спостереження досліджуваних батьків розділено умовно на таких, що приймають епізодичну участь у вихованні, відсторонилися від нього, приймають активну участь у житті дитини.

Проективна методика «Малюнок сім'ї». Узагальнений результат аналізу малюнків сім'ї показав образ сім'ї у сприйманні дитиною, емоційний стан дитини, рівень сприятливості сімейної атмосфери та само ставлення дитини. Показники відповідають характеристикам родин, які прийняли участь у дослідженні.

Методика дослідження відношення батьків до виховання PARI (Є.Шефера, Р.Бела, адаптована Т.Нещерет) продемонстрував, що у родині відношення до дитини скоріше за все залежить від взаємовідношень між чоловіком та жінкою, кількістю конфліктів. Надмірна емоційна відстороненість від дитини пояснюється нами сучасними умовами життя, які погіршилися останні п'ять років.

Також можна зафіксувати певну байдужість батьків до життя дитини, низьку контактність, роздратованість, орієнтацію на «заборонити», «обмежити», «не заважай, займайся своїми справами». Саме такі батьки, на наш погляд, потребують відповідної корекційно-розвивальної роботи психолога.

Опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Століна надав рівень розвиненості таких показників дитячо-батьківських стосунків як «прийняття-відторгнення», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація (контроль)», «ставлення до невдач дитини (маленька невдаха)». В основному спостерігаємо середній рівень прояву з тенденцією до низького.

З досліджуваних виокремлено «групу ризику» для подальшої консультативно-корекційної роботи.

3. Розроблено, впроваджено і перевірено ефективність консультативно-корекційної програми оптимізації виховного процесу в сім'ї.

Програма упроваджувалася з врахуванням низького рівня психолого-педагогічних знань батьків та небажання звертатися за допомогою до практичного психолога.

Програма оптимізації виховного процесу в сім'ї мала назву «Батьки та діти: назустріч розумінню».

Мета програми: підсилити рівень батьківської психологічної компетенції для гармонізації стосунків з дитиною.

Для участі у програмі було залучено 7 родин (1 батько та 6 матерів), які приймають як активну участь у вихованні дитини (1 особа), так і періодичну (5 родин). 1 матір мала низькі показники по всіх методиках на емпіричному етапі. З досліджуваними була проведена індивідуальна робота щодо важливості такої участі.

Програма складалася з психоедукації, індивідуального консультування, практичних занять з послідуною рефлексією. Проведено 11 занять з батьками, кожне тривалістю 90 хвилин.

Після упровадження програми (консультації та корекції) було перевірено її ефективність. Визначено, що підвищився рівень батьківської компетентності, покращилося емоційне ставлення до дитини, зменшилася дистанція у дитячо-батьківських стосунках. Зросла потреба у сумісній діяльності, контроль за дитиною вийшов на середній рівень.

Заплановано проводити послідууючий моніторинг досліджуваних з метою збереження оптимального рівня дитячо-батьківських стосунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атрощенко Т. О., Зданевич, Л. В., Цегельник Т. М. Потенціал сімейного виховання у процесі формування особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку з особливими освітніми потребами. *Педагогічні науки: теорія та практика*. 2021. № 2(1). С. 27-33.
2. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету*. Серія : психологічні науки. 2020. Випуск 6. С. 10–15.
3. Бессонова Т.П. Особливості розвитку дитини в неблагополучній сім'ї. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. 39-42 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 278 с.
5. Біданець О. *Консультативно-корекційна діяльність практичного психолога з проблем батьківського виховання*. Промоція ментального здоров'я надавачів психологічних послуг в умовах війни : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю / Гол. ред. О.А. Чаркіна. Кривий Ріг: Вид-во «Криворізький державний педагогічний університет», 2025. С.75-79.
6. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї. Київ : МАУП, 2001. 96 с.
7. Бородай О. Д. Свобода вибору і виховання: роль сім'ї та освіти у формуванні індивідуальних цінностей і рішень. *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 89–95.
8. Булгакова О.Ю., Азаркіна О.В. Теоретичні основи вивчення дитячо – батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. 2020. Том 31 (70) № 3. С. 100 – 105.
9. Бутенко О. Г. Ідеї сімейного виховання в творчій спадщині просвітителів XVIII століття. *Рідна школа*. 2008. № 1-2. 74-77 с.

10. Вакар В. В., Соловей - Лагода, О. А. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка. *Психологічні студії*, 2024. Вип. 4, С. 11–19.
11. Вікова і педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / уклад.: О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Каравела, 2007 418 с.
12. Власова О. І. Педагогічна психологія : Навч.посібник . Київ : Либідь, 2005. 400 с.
13. Вовчик-Блакитна О.О. Індивідуальні особливості емоційного розвитку дитини: стратегії педагогічного супроводу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 4. С. 1–3.
14. Демченко М. Аналіз типів сімейної поведінки в процесі виховання. <http://appspsychology.org.ua/data/jrm/v4/i8/8.pdf> (дата звернення 1. 12. 2024).
15. Діагностика здоров'я. Психологічний практикум /за ред.. Г.Нікіфорова. Харків: Основа, 2007. 950с.
16. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання. Чернівці : Прут, 2011. 280 с.
17. Ікуніна З.І. Дитячо-батьківські відносини як сукупність взаємних позицій, настанов дітей та їхніх батьків стосовно один одного https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2008/8_9_2008/36.pdf (дата звернення 3. 03. 2024).
18. Калениченко Р. А. Педагогічна психологія: навч. посіб. Київ : КНУБА, 2023. 196 с.
19. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. Київ : Главник, 2006. 214с.
20. Кондратюк С. М. Сімейне виховання як важлива умова формування особистості дитини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 2. Т. 1. С. 75 – 78.

21. Кравченко К.В. Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях. Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм» : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Н.Є. Завацької, 23–24 січн. 2015 р. Сєверодонецьк : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. С. 88–90.
22. Кравченко К. В. Соціально – психологічні особливості ставлення батьків до дитини як чинник успішності їхньої взаємодії. Актуальні проблеми психології. 2020. Вип. 42. С. 159 – 163.
23. Кротенко В. І., Заставна І. С. Вплив стилю сімейного виховання на формування акцентуацій характеру у підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 28. С. 290–293.
24. Кушнерчук М. Вплив батьківських сценаріїв на свідомість. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2006. № 3. С. 40-44.
25. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання: підручник / вид. 3-тє, доп., перероб. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 376 с.
26. Методика дослідження відношення батьків до виховання PARI (Є.Шефера, Р.Бела, адаптована Т.Нещерет). <https://psiukrearth.ru/psihologichni-testi-ta-igri/7917-metodika-parioproshnik-batkivskih-ustanovok.html>
27. Опитувальник батьківського ставлення до дітей (ОБС) А.Варги, В.Століна <https://glb-veselka.dytsadok.org.ua/testopituvalnik-batkivske-stavlennya-17-24-56-01-07-2021/>
28. Педагогіка сімейного виховання : навч посіб / уклад. Я.С. Мудрий. Чернівці : ЧНУ, 2012. 144 с.
29. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: Підручник. [3-тє вид., випр. і доп.] Київ: Каравела, 2011. 360 с.

30. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : Навчально-методичний посібник . Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. 330 с.
31. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «НАУ-друк», 2010. 270 с.
32. Портницька Н. Дитячо-батьківські стосунки як чинник розвитку здібностей: ретроспективна рефлексія. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості. Випуск 13. 2017. С.145-152.
33. Промоція ментального здоров'я надавачів психологічних послуг в умовах війни : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю / Гол. ред. О.А. Чаркіна. Кривий Ріг: Вид-во «Криворізький державний педагогічний університет», 2025. С.75-79.
34. Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми: Монографія / за науковою редакцією С.Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2020. 220 с.
35. Психологія сім'ї: підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми: Університетська книга, 2021. 248 с.
36. Савчин М. В. Педагогічна психологія: навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2007. 481с
37. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності: навч. Посібник. Київ : Вища школа, 2004. 335 с
38. Сергєєнкова О. П. Педагогічна психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 168 с.
39. Соціально-педагогічні засади профілактики насильства в сім'ї : науковометодичний посібник / Нац. акад. педагог. наук України, Ін-т

- проблем виховання НАПН України; [авт. кол.: Повалій Л. В., Постовий В.Г., Барило А.В. та ін.]. Київ : Педагогічна думка, 2011. 230 с.
40. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. / за ред. О. Головка. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2013. Вип. 17, кн. 2. 522 с.
41. Токарева Н.М. Основи педагогічної психології: навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013 223 с.
42. Федоренко Р. П. Ф 33 Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
43. Цал-Цалко Ю. Ю. Поняття та значення сімейного виховання дітей <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d405ddb4-e104-427d-8cb5-a7ada72572f8/content> (дата звернення 4. 11. 2024).
44. Щербакова К. Й., Григоренко Г. І. У сім'ї росте дитина. Київ : Неопалима купина, 2006. 240 с .
45. Яблонська Т. М. Тенденції та проблеми виховання дітей у молодій сім'ї . *Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту*. 2010. № 1-2. С. 53-57.
46. Bateson G. Naven Problems of raising a child. Stanford, CA: Stanford University Press, 2002. 215 p.
47. Bowen M. Family Therapy in Clinical practice. New York: Aronson, 2004. 312 p.
48. Children and parents: media use and attitudes report, 2015. – URL: https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0024/78513/childrens_parents_nov2015.pdf. (дата звернення 04.02.2025)
49. Doherty W.J. Theories emerging from family therapy. Sourcebook of Family Theories and Methods: A Contextual Approach. New York: Plenum, 2003. 178 p.
50. Erikson E.H. The concept of ego identity. Amer. Psychoanal. Assn. 1996. №4. P. 56-121.

51. Freud Z. Psychology of the Unconscious. Zwei Schriften Uber Analytische Psychologie - Two Essays on Analytical Psychology. 2002. 224p.
52. Glick R.A. Common Approaches to Psychotherapy: Family Therapy. Spitz In The Columbia University College of Physicians and Surgeons Complete Home Guide to Mental Health. New York: Henry Holt and Co., 2000. 169 p.
53. Gurman A.S. Research on the process and outcome of marital and family therapy. Handbook of Psychotherapy and Behavior change: An Empirical Analysis New York: Wiley, 1996. 426 p.
54. Horney K. The Psychoanalyst's Search for Self-Understanding. CT: Yale University Press. 1994. 78 p.